

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research
Cilt/Volume 8, Sayı/Issue 20 (Aralık/December 2019), s. 158-173.
DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut301>
ISSN: 2147-5490, Mainz-Almanya

Özgün Makale/ Original Article

|| Geliş Tarihi: 19.09.2019
|| Kabul Tarihi: 05.12.2019

Şirvanlı Molla Mahmud Zu`i Divanı'nın Şekil ve Muhteva Yönünden İncelenmesi

Analysing of Shirvanish Mullah Mahmud Zu'i's Divan In Terms of Types And Content

Tunzala ALİYEVA *

Öz

Azerbaycan`da sosyal, siyasi ve edebi yeniliklerin yaşandığı 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Şirvanlı Molla Mahmud Zu`i, klasik geleneğin temsilcisi olmakla beraber nazım biçimleri ve muhtevada yeniliklere de imza atmıştır. *Nasihat-ı Lokman* adlı manzum nasihatnamesi, *Düzd ve Gazi* adlı halk hikayesi tarzında yazdığı mensur eseri ve *Divanı* vardır. Çoğunluğu gazellerden oluşan *Divan* mürettep değildir. Orijinal metinle müstensih istinsahnın iç içe geçtiği düşünülen *Divan*'ın ulaşabildiğimiz tek nüshası Azerbaycan Milli İlimler Akademisi M. Fuzuli Adına Elyazmaları Enstitüsü`nde muhafaza edilmektedir. Bu çalışmada, günümüze kadar bir klasik Divan tertibatı çerçevesinde yayımlanıp incelenmemiş olan *Zu'i Divanı* şekil, mazmun ve muhteva yönünden tanıtılacak; şairin nazım şekillerinde ve muhtevada yaptığı yenilikler ve *Divan*'ında sıklıkla karşılaşılan yerel söyleyiş özellikleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan edebiyatı, Molla Mahmud Zu`i, Divan, Nazım şekilleri, Dil kullanımları.

Abstract

Shirvanish Mullah Mahmud Zu`i lived in the second half of the 19th century, where social, political and literary innovations took place in Azerbaijan. Although Zu`i is the representative of the classical tradition, he has also innovated in verse types and content. He has a verse nasihatname which called *Nasihat-ı Lokman*, a prose written in the style of folk story called *Düzd and Gazi*, and the *Divan*. The *Divan*, which is mostly composed of ghazals, is not regular/crew. The only copy of the *Divan*, which is thought to be intertwined with the original text, is kept in the Institute of Manuscripts on Behalf of M. Fuzuli of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. In this study, *Zu`i's Divan*, which has not been published and examined within the framework of a classical *Divan* system, will be introduced in terms of

* Dr., Ankara-Türkiye. Elmek: tunzaleelyeva@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8795-4197>

forms/types, material and content; information about the poet's innovations in verse forms/types and content, and local discourse features frequently encountered in the *Divan* will be given.

Keywords: Azerbaijan literature, Molla Mahmud Zu`i, Divan, Poetry forms/types, Linguistic performance.

Giriş

Molla Mahmud Zu`i 1843 yılında Şirvan`da doğmuştur. 1910 yılında öldüğü tahmin edilen şairin hayatı, edebi kişiliği ve şiirlerinden bahseden en eski kaynaklar Seyyid Azim Şirvani`nin *Tezkiretü`ş-Şuara`sı* ile Fridun Bey Köçerli`nin *Azərbaycan Edebiyatı* eseridir. Bu eseler yazılırken Zu`i henüz hayattadır. Köçerli`nin (2005) eserinde şairin hayatı ile ilgili çok az bilgi ile beraber eserlerinden örnekler sunulmuştur. Daha sonra Nasreddin Garayev (1979) Molla Mahmud Zu`i ve *Divan`ı* üzerine araştırma yapmıştır. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMİA) M. Fuzuli Adına Elyazmaları Enstitüsü arşivinde muhafaza edilen Garayev`in Kiril alfabesi ile yazdığı 69 sayfalık makina baskısının sadece ilk on iki sayfasında Molla Mahmud Zu`i`nin hayatı ve edebi kişiliği hakkında bilgi yer almaktadır. Sayfa on ikiden itibaren sırasıyla Mirza Mehdi Hacı (s. 12-21), Mirza İsa Hayali (s. 21-38), Molla Ağa Bihud (s. 39-46), Mirza Hasan (s. 46-57), Abdülhalik Cenneti (s. 57-69) hakkında bilgi verilmiştir. Dağınık şekilde bulunan bahsi geçen arşivde Zu`i`nin Kiril alfabesiyle yazı çevirimi yapılmış otuz üç şiirinin tam çevirisi bulunmakla beraber Garayev`in bazı notları, bazı şiirlerin birkaç beytinin çevirisi yer almaktadır.

Zu`i ve *Divan`ı* hakkında daha sonra yapılan araştırmalar genellikle yukarıda adı geçen kaynakları tekrarlar niteliktedir. Memmedov (2003) *Mirza Mahmud Zöv`i`nin Hayatı ve Divan`ından Seçmeler* başlıklı lisans bitirme çalışmasını Bakü Qafqaz Üniversitesi`nde yazmış; dört mesnevi, otuz gazel örneği sunmuştur. Bu çalışmada bulunan iki mesnevi ve dört gazel Seyyid Azim Şirvani tezkiresinde geçmekte olup *Divan`da* yer almamaktadır. Zu`i`nin bazı şiirleri ise birçok kaynakta tekrarlanmaktadır. Örneğin, şairin *Olu yâ Rəb bu ki mən rövze-i rizoânə gedəm* mısraı ile başlayan gazeli altı kaynakta geçmiştir. Zu`i ile ilgili Bayram (t.y.), Köçerli (2005), Garayev (1979; 1987; 2012), Asgerli (2005), Memmedov (2003), Gayıbov (2013), Ceferzade, Geniyev ve İsmayılova (1999), Geniyev (2010), Ceferzade (1975; 1977a; 1977b) vb. kaynaklar incelenerek elde edilen bilgiye göre, günümüze kadar Molla Mahmud`un 5 mesnevi, 3 kaside, 1 terci-i bent, 2 rubai ve 57 gazelinin yazı çevirimi yapılmıştır. Bunlardan beş gazel ve 2 mesnevi *Divan`da* bulunmayan lakin Seyyid Azim Şirvani tarafından tezkireye alınan şiirlerdir. *İmdi bildim ki cəhân mülki nə vîrânə imiş* mısraı ile başlayan gazelin *Divan`da* sadece ilk üç beyti bulunmasına rağmen Garayev (1979; 1987, s. 144) ve Memmedov`un (2003, s. 23) çalışmalarında beş beyti de bulunmaktadır. Bu veriler *Divan* metninin tam değil nakıs olduğunu göstermektedir.

Molla Mahmud Zu`i Divanı (İnceleme-Metin-Bağlamlı Dizin-İşlevsel Sözlük) başlıklı doktora tez çalışması tarafımızdan Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü`nde hazırlanmıştır (2019).

Divan Nüshasının Tanıtımı

Molla Mahmud Zu`i Divanı`nın ulaşabildiğimiz tek nüshası AMİA M. Fuzuli Adına Elyazmaları Enstitüsü arşivinde, B-742 numarası ile muhafaza edilmektedir. Eser nestalik hattıyla yazılmıştır ve 179 varaktan oluşmaktadır.

Eser incelendiği zaman orijinal metni Naki (?) Efendiyev isimli bir müstensihin tekrar yazdığı 155a`da düştüğü nottan anlaşılmaktadır: “Vəqtilə lâzımdır ki bu qəsâidâ-ı ovrâqı cəm' ü fərâhim edim bir yere. Təfrîqədən icmâ'ə gətürüb külliyyât edim”. Ayrıca yazdığı her şiirin kenarına “yazdım”, “yazdım ...”, “neveşteəm fi ...mci”, “5.11.26” gibi notlar/tarihler düşürülmüştür. Noktaların yerinde numaralar yer almaktadır ve tarihler değişmektedir. Buradan anlaşıldığı üzere müstensih kendince bir sıralama yapmış ve şiirleri yazdığı tarihleri belirtmiştir. *Divan* orijinal metinden ve müstensihin istinsahından oluşmaktadır, varaklar içi içe geçmiş vaziyettedir. Bu sebepten bazı şiirlerin iki, bazılarının üç defa yazıldığı görülmüştür. Eserin varaklarının eksik olduğu *Divan* içinde yapılan numaralandırmadan ve *Şirvani Tezkiresi*’nde yer alan şiirlerin bazılarının *Divan*’da bulunmayışından da anlaşılmaktadır.

Eserin sayfa kenarlarına notlar düşülmüş, bazı şiirler derkenar olarak yazılmıştır. Bu yüzden her sayfadaki beyit sayısı da farklıdır. Kaside ve mesnevilerde genellikle başlıklar kullanılmış, bazen kasidenin veya mesnevinin sunulduğu kişinin üzeri mürekkeple boyanmıştır. Sadece bir şiirinde sunduğu kişinin ismi yazılmamış, boş bırakılmıştır. Şair bazı şiirlerini diğerlerinden “velehu eyzan” (ve sonraki, bu da onun gibi), “eyzan min nevadir-i tab”, “kaside min nevadir-i tab” ibareleriyle ayırırken, bazı şiirlerinde, örneğin, terciibendinde vasıta beyitlerini tekrar yazmamak için “velehu eyzan” (geride geçtiği gibi/onun gibi) cümlesini kullanmıştır. Şair kimi zaman yazdığı dizinin üzerini çizmiş, şiirin kenarına veya kelimenin üzerine düzeltmeler yapmıştır. Bazı ayet ve hadislerin geçtiği dize başlarına veya altına kırmızı, kurşun kalemle veya siyah mürekkeple çizgi çizilmiştir.

Divan’ın 1a sayfasına, sol köşeye eski harflerle derkenar olarak şöyle bir not düşülmüştür: “Niyâzî 2-nci dəf’ə Mamhûdî birinci dəf’ə olaraq yazıverdım şiḥḥət-i peyvənd etdirdim 24 Aprel 1924. 22 Ramazan 1342”. Zu`i’nin bu tarihte yaşama ihtimali düşük olduğu için bu notun müstensihe ait olduğu düşünülmektedir. Nottan da anlaşıldığı üzere müstensih Mahmud Zu`i’nin *Divan*’ını istek veya ihtiyaç üzerine (155a’daki nota da istinaden) ikinci nüsha olarak ilk defa 24 Nisan 1924 tarihinde yazarak/düzenleyerek bir araya getirmiştir.

Divan’da 19’u Farsça olmak üzere 43 kaside, 13’ü Farsça olmak üzere 266 gazel, biri Seyyid Azim Şirvani tarafından Zu`i için yazılmış ve şair tarafından *Divan*’a alınmış 16 mesnevi, 1 murabba, 5 muhammes, 3 tahmis, 2 müseddes, 1’i Farsça olmak üzere 2 terci-i bent, 6’sı Farsça olmak üzere 13 kıta, 9 rubai, 2 Farsça matla yer almaktadır. Nazım şekillerinde 19. yüzyıla özgü olan hem muhteva ve hem de biçimsel yenilikler görülmektedir.

***Divan*’daki Nazım Şekilleri ve Görülen Yenilikler**

Zu`i *Divan*’nda yer alan 43 kasidenin 19’u Farsça, 24’ü Türkçedir. Türkçe kasidelerin en uzununu 48 beyitten, en kısıları ise 10 beyitten oluşmaktadır. 10 beyitten oluşan kasidelerin sayısı dördtür.

Türkçe kasidelerin çoğu o dönem Şirvan’da yaşamış han ve beylere sunulmuştur. Şairin kaside sunduğu kişiler: Sultan Bey Garip Şirvani, Hüseyin Han Şirvani, Ağa Bey Sultan Ahmedov, Hamit Ağa Şirvani, Mir Mehdi, Bahış Bey, İbrahim Bey Ahmetbeyov (Necf Bey), Selim Bey, Settari Bey, Emirhan Şirvani, Rahil mahlaslı şair ve Mehmed Bey’dir. Şair yedi kasidesini başlıksız yazmıştır. Bazı kasideler ise “Eyzən Min-Növâdir-i Təb”, “Qəşidə Min-Növâdir-i Təb”, “Vələhu Eyzən”, “Eyzən Min-Növâdir” başlığı ile yazılmış, diğerlerinden ayrılmıştır.

Kasideler şekil ve bölümler bakımından klasik kaside tertibine uymaktadır. Tüm bölümleri bir arada bulunan kasideler mevcut olmasa da methiye ve dua kısmı çoğunda vardır. Sadece methiye bölümünden oluşan kasideler bulunmakla beraber, teşbib, girizgah, dua kısımlarını da içeren ve dört bölümden oluşan kasideler de mevcuttur.

Kasideler şeklen klasik tertibe uysa da içerik bakımından bazıları farklılık göstermektedir. Örneğin, “Dər-Cədd-i Cəhd-i Millət-i İslâm ki ‘Ulûm Təhşil Etsinlər İnsân Olsunlar” başlıklı kasidede cehalet yerilmiş, okul, medrese ve bu kurumlarda çalışan öğretim görevlilerinin yeterince bilgi sahibi olması gerektiği üzerinde durulmuş, Avrup`daki ve Azerbaycan`daki okullar, bu okullardaki öğretmenler arasında mukayese yapılmıştır. Şairin “Âdamlarımız (?) Nəşihət-i Tərîqlə” adlı kasidesi, *Şark-ı Rus Gazetesi* için yazdığı kasidesi vb. bu minvalde yazılmış olup, burada gazete ve onun yaptığı işler övülmüş; telefon, telgraf, tren gibi yeniliklerin insanların hayatına kattığı kolaylıklardan, bunların hepsinin iyi bir eğitimle gerçekleştirilebileceğinden, *Kuran`da* da okumayanların hayvandan farksız olduğundan bahsedilmiştir. Şairin 12 beyitten oluşan “İbrâhim Bəg Əhmədbəgof Huzûrınə Yazdıqı Kâğəzdür” başlıklı bir kasidesi de bulunmaktadır. Burada kağız/kağıt mektup yerine kullanılmıştır. Şair, İbrahim Bey`e mektup yazarak ondan evine dönmek için yardım istemiştir.

“Qəşidə Bir Mısrâ‘ı Türkî Birisi Fârsî ‘Âli-Şân Cənâb-ı Həmid Aqa Şîrvânî Mədhiində” başlıklı kaside ise mülemma kasidedir. 18 beyitten oluşan ve Hamit Ağa Şirvani için yazılan kasidenin ilk 13 beytinin ilk mısraı Türkçe, ikinci mısraı ise Farsça yazılmıştır.

Divan`da Farsça toplam 19 kaside bulunmaktadır. En uzun Farsça kaside 44 beyitten, en kısa kaside ise 11 beyitten oluşmaktadır. 11 beyitli kaside Beytû`-s-Safa edebi meclisinin ve katılımcılarının övgüsüne yazılan kasidedir. *Divan`daki* Farsça kasideler Bakülü Halil Bey Aşurbeyov, Mustafa Han Şirvan, Abdülkerim Ağa, Şirvanlı tacir Abdurrahim, Emirhan Şirvan, Muhammed Kara, Kerim Bey Şirvani ve Mecid Efendi`ye yazılmıştır.

Zu`i Divanı`nda 253`ü Türkçe, 13`ü Farsça olmak üzere toplam 266 gazel yer almaktadır. *Divan`daki* gazeller hem sayı hem de üslup yönünden incelendiğinde *Zu`i`nin* gazel şairi olduğu anlaşılmaktadır. Gazellerdeki beyit sayıları 3 ile 19 arasında değişmektedir. Dilçin, gazellerin beyit sayılarından bahsederken, “3 beyitli gazeller ve 4 beyitlilerden mahlas beyti bulunmayanlar natamam gazeller sayılabilir” (2016, s. 109) şeklinde yorum yapmıştır. Kurnaz ve Çeltik`e göre ise,

“Şiirde mahlasın varlığı onun tamam, yokluğu da eksik olduğunu göstermeye veya nazım şeklini belirlemeye yeterli bir ölçü değildir. Aksi halde mahlassız bütün şiirleri natamam kabul etmek gerekir. Natamam konusu şairin beyanına bağlıdır. Nazım şeklinin varlığı, kafiyenin ortaya çıkardığı nazım biriminin en az bir defa tekrarı, yani en az iki nazım birimine bağlı olduğuna göre, gazel biçimine uyan üç beyitli şiirlere de gazel demek gerekir. Diğer taraftan nazım biriminin kendisini en az bir defa belirli bir kafiye düzeniyle tekrar etmesi, nazım biçimlerinin ortaya çıkması için gerekli ve yeterlidir” (2011, s. 49).

¹ Doktora tez çalışmasında Türkçe gazellerin sayısı 256 olarak verilmiştir. Lakin sonradan 13. gazelin 197. gazel ile aynı olduğu tesbit edilmiştir. *fe`ülün / fe`ülün / fe`ülün / fe`ül* kalıbıyla yazıldığı için natamam gazelleri içinde değerlendirilen lakin şairin rubai başlığı altında yazdığı nazım ise rubailer içine alınmıştır. Şairin farklı Aruz kalıbı ile rubai yazdığı gözlemlendiği için *fe`ilâtün / fe`ilâtün / fe`ilâtün / fe`ilün* kalıbı ile yazılan, rubai kalıbına uyan lakin tez çalışmasında natamam gazeller içine alınan manzume de rubai kısmına alınmış ve böylece *Divan`da* 7 değil 9 rubai bulunduğu kanaat getirilmiştir.

Şair, daha çok 5 ve 7 beyitlik gazeller yazmıştır. Çift sayılı gazellerin sayısı ise azdır. Gazellerin tamamına yakını klasik gazel kurallarına uygun olarak meydana getirilmiştir. Gazellerin rediflerinin daha çok ر, ن, ة ve ي harfleri ile yazıldığı görülmüştür. Her harfle gazel yazılmamıştır. Gazellerin konusu, klasik şiirin geleneksel gazel anlayışına uygun olarak, kadın, aşk, sevgilinin güzelliği, şarap, meclis, bahar, ayrılık acısı, rakip vb.`dir. Gazelerde talihin iyi ve kötü yanları, din, tasavvuf, rint ve zahit; dünyanın, paranın ve mal-mülkün gelip geçiciliği; ariflerin, ilim ve irfan sahibi insanların değer görmemesi, yaşlılıktan şikâyet gibi konular da işlenmiştir. *Divan`*daki 1., 2. ve 3. gazeller klasik gazel geleneğinde alışık olmadığımız şekilde peygamber övgüsüne yazılmıştır. Dokuz beyitten oluşan bir gazelinde ise şair, yaşadığı bir anıyı anlatmıştır. Zu`i, bu gazelinde Sabunçu`da Halil Bey`in düzenlediği bir meclise gittiğinden, meclisin ihtişamından, mecliste Settar Bey`in de bulunduğundan bahsetmiştir. Lakin Zu`i, genel anlamda, aşıkane, rindane ve şuhane gazeller yazmıştır.

Zu`i, Fuzuli`nin “olmaz”, “eylêrêm” ve “dediler” redifli gazellerine nazire yazmıştır. 3 ve 4 beyitli gazelerde genellikle mahlas kullanılmazken 11 Türkçe gazelde ve 3 Farsça gazelde mahlas kullanılmamıştır. *Divan`*da 5 beyitten oluşan ve Hafız`dan tercüme olduğuna dair not düşülen bir gazel Garayev (1979) arşivinde 6 beyit olarak yazılmıştır. Dolayısıyla Garayev arşivindeki bahsi geçen şiirin son beytinde Zu`i`nin mahlası yer alırken *Divan`*da yer almamaktadır.

*Divan`*da yer alan bazı Türkçe gazeller “Qəzəliyyât-ı Cədidə Bəd-Əz-Târih-i Həzâr u Devest u Nəvəd u Çəhâr² Goftə Şode Be-Sinn-i Siy u Çəhârom”, “Əz-Bəray-e Əhl-i Təşəvvüf Goftə Şode Ke Silsilə Migûyəm”, “Bu Gəzəli Cənâb-ı Hâcı Seyyid ‘Əzîmə Yazdum Məkkə-i Mü’əzzəmə Təşrif Aparandə”, “Vələhu Eyzən Silsilə” notu/başlığı ile yazılmıştır. *Divan`*da 4 redd-i matla örneği bulunmaktadır.

Zu`i *Divan`*ında Farsça toplam 13 gazel bulunmaktadır. Gazellerin en kısası 4 beyitten oluşmaktadır ve mahlas kullanılmamıştır. Saat`i anlattığı gazelinde de mahlas kullanmamıştır. İki gazel ise iki beyitten oluşan natamam gazel olarak değerlendirilmiş olup mahlas bulunmamaktadır. Şairin *Divan`*daki en uzun gazelleri 7 beyitten oluşan gazellerdir. Farsça gazellerin redif harfleri ا, د, ر, ش, م, ه, ی`den oluşmaktadır.

*Divan`*da 1`i Seyyid Azim tarafından Zu`i`ye yazılmış toplam 16 mesnevi bulunmaktadır. Mesneviler Guba sakini Hacı Seyyid Zeki`ye, Guba sakini Molla Ağa`ya, Ağabey Mesihi Nikoloyev`e, Hacı Mecid Efendi`ye, Ali Baba Bey`e, arkadaşı Ali`ye, Seyyid Gazi`ye, 3`ü ise Emirhan Şirvan`a yazılmıştır. Emirhan için yazdığı 38 beyitlik bir mesnevide 6 beyitlik “Əmîrhân” redifli tegazzül bölümü bulunmaktadır. Şair, tegazzül bölümüne geçerken “Be-Təriq-i Gəzəl Goftə” başlığını kullanmıştır. “Qit`ə-i Məşnəviyyât-ı Təqâzâif” başlığını taşıyan mesnevisinin ardından ise “İstəyürəm” redifli kıta-ı kebare yazılmış ve Emirhan Şirvan için dua edilmiştir. Şair, 12 beyitlik bir mesneviyi kendi evladı için yazmış, ona olan özlemini dile getirmiştir. Mesneviler genellikle sakiname ile başlamıştır. Zu`i`nin 14 beyitlik bir mesnevisi sakinameden ve baharın övgüsünden oluşmaktadır. Şair bir tek bahsi geçen bu 14 beyitlik mesnevisinde başlık kullanmamıştır. Guba sakini Molla Ağa için yazdığı mesneviden kâğıt/mektup diye bahsetmiştir. Seyyid Gazi ve oğlu için yazdığı mesnevi de mektup ab u havasında yazılmıştır.

*Divan`*da bulunan mesneviler, mesnevi nazım şekli ile yazılıp, muhteva ve bölümler yönünden kaside nazım şeklinin özelliklerini göstermektedirler. Örneğin,

² Hicri 1294 yılına, Miladi 1877 yılına tekabül etmektedir.

Emirhan Şirvani için yazdığı bir mesnevi teşbib, girizgâh ve methiye bölümlerinden oluşmaktadır. Diğer mesnevilerde bu bölümlerin hepsi bulunmasa da kaside bölümlerini içermektedirler. Kurnaz ve Çeltik, bazı mesnevilerde kasidede bulunan methiye, fahriye, girizgâh, dua gibi bölümlerin yer alabileceğinden bahsetmişlerdir. Hatta bazı mesneviler kasidenin bölümlerini taşıdıkları için divanlarda kasidelerin arasında da bulunabilirler. Onlar, manzumenin iç düzeninin, kompozisyonunun ve muhtevasının şekille değil türle ilgili olduğunu düşünmektedirler. Yani kaside için varsayılan muhteva özelliklerinin başka nazım şekillerinde kullanılması o şiirleri kaside muhtevalı terciibent, kaside muhtevalı mesnevi yapar ama kaside nazım şekli haline getirmez (Kurnaz ve Çeltik, 2011, s. 357-367).

Zu`i`nin mesnevilerinde yer Guba veya Muğan`dır, şair memleketi Şirvan`dan ayrı düştüğü için üzülmemektedir. Yaşadığı dönem 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başıdır. Geçim sıkıntısı ile yazmış olduğu mesnevilerde yaşamını idame ettirmek için gerekli şeyler istemekte, Şirvan`ı betimlerken cennet bahçeleri ile kıyaslamaktadır. Ağabey Mesihi Nikoloyev`e yazdığı mesnevisinde kıştan bahsederken gerçek anlamda kış mevsiminden ve onun getirmiş olduğu/getireceği zorluklardan bahsetmiştir. Zu`i, olağanüstü varlıklar olarak gaybdan gelen sestən bahsetmiştir ki bunu girizgâh bölümlerinden methiyeeye geçiş yapmak için kullanmıştır. Şair bir kenarda inler vaziyette oturmuşken gaybdan gelen bir ses ona yardım isteyebileceği kişinin ismini söyler.

Şairin dini konuda yazılan “Məşnəvi Be-Ĥəqq-i İslâm” ve “Dər-Ĥəqq-i Millət-i İslâm” başlıklı mesnevileri dini ve tasavvufi mesnevi özelliği göstermemektedir. Zu`i, “Məşnəvi Be-Ĥəqq-i İslâm” mesnevisinde alimin/ariflerin bu dünyada bulunma amacını sorgulamış, insan adını taşıyanların ilim ve irfan sahibi olması gerektiğini, zahiren bu sıfatı taşımalarının yeterli olmadığını savunmuştur. O, sözde mollaları, çıkarları uğruna İslam`ı fırkalara ayıran ruhani kimseleri yermiş, cehaletten kurtuluşun tek yolunun ilim öğrenmek olduğunu belirtmiştir. “Dər-Ĥəqq-i Millət-i İslâm” mesnevisinde ise şair, yaşadığı dönemde bütün meselelerin ancak parayla çözülebileceğinden, parası olmayanın Eflatun kadar bilgili olsa dahi değer görmeyeceğinden, mezheplerden, insanların İslam`ı, şeriatı hakiki anlamda kavrayamadıklarından bahsetmiştir. Şair din kardeşlerine seslenerek, onların işittikleri ayet ve hadisleri hassasiyetle ölçüp tartmalarını, mutlaka ilim öğrenmelerini tavsiye etmiştir. 52 beyitten oluşan bu mesnevi *Divan`*daki en uzun mesnevidir. *Divan`*da yer alan en kısa mesnevi 5 beyitten oluşmaktadır ve Ali isimli birisine yazılmıştır.

Seyyid Azim`in Zu`i için yazdığı mesnevi şöyle bir not/başlık ile *Divan`*a alınmıştır: “Bu Məzkûr Olan Məşnəviləri Cənâb-ı Seyyid İnşâ Edib On Beş Manat Pûlun Göndərmişdi Mən Də Kitâbə Səbt Etdim” (*Divan*, 9a; 69b). Bu mesnevide Seyyid, Zu`i`yi övmüş ve daha fazla bahşişe layık olduğunu söylemiştir. Lakin maddi durumundan dolayı daha fazla para gönderemediği için üzgün olduğunu dile getirmiştir:

Çün əlim təngdür bağışla məni
Eylərəm rāzı tez zamānda səni

Sənsən ustâd-ı rəsm-i əş`ârə
Dutmə îrâd Seyyid-i zârə

*Divan`*da iki defa yazılan mesnevilerin başlık kısmında ufak da olsa farklar bulunmaktadır. Örneğin, Hacı Seyyid Zeki için yazılan mesnevi 8a`da “Bu Məzkûr Olan

Məşnəvi Cənâb-ı Seyyidü`s-sâdât Böyük Vələd Mərhûm Hâcı Seyyid Zəki Sâkin-i Qübbə³ Bədâhətən Yazılıbdur” başlığını taşıran 68b`de “Bu Məşnəvi Cənâb-ı Seyyidü`s-Sâdātu`l-Fitâm Böyük Aqa Fəhrü`l-Hâc Hâcı Seyyid Zəki Qübbə-i Sakin-i Məhâsin-i Bərməki be-Tərîq-i Bədâhətən Yazılıbdur” şeklinde yazılmıştır. 10a`da “Be-Hüzûr-ı Molla Aqa Sâkin-i Qübbə Neveşte Şode” başlığını taşıyan mesnevi 65b`de “Bir Dost Məndən Tənbâkû İstəmiş İdi Onun Cavâbında Yazdım. Be-Hüzûr-ı Molla Aqa Qübbə” başlığı/notu ile yazılmıştır.

3 mesnevide mahlas kullanılmazken, bazı mesnevilerde 2 veya 4 defa mahlas kullanılmıştır.

Divan`da bir murabba-ı müzdevic bulunmaktadır ve 6 bentten oluşmaktadır. Burada Nevruz bayramının ve baharın gelişiyiyle tabiatın canlanması anlatılmıştır.

Zu`i Divanı`nda 5 muhammes yer almaktadır. *Divan`da* bulunan 4 muhammes klasik muhammesten farklıdır. 3 muhammes musarra beyitle başlamış ve bentlerin son mısraı baştaki matla beyitle aynı kafiyede kafiyelenmiştir, yani müzdevicidir. Bir muhammes ise 2 beyitlik kıta ile başlamıştır. Diğer 9 bendin son mısraı kıtanın kafiye ve redifi ile yazılmış müzdevic muhammestir. Mektebin/okulun övgüsüne yazdığı “Məktəb” redifli muhammesin ikinci bendinin son mısraı ilk bendin ikinci mısraının, üçüncü bendinin son mısraı ilk bendin üçüncü mısraının, dördüncü bendinin son mısraı ilk bendin dördüncü mısraının ve beşinci bendin son mısraı birinci bendin son mısraının tekrarıyla oluşmaktadır.

Muhammeslerin konusu genellikle yaşlılıktan şikâyet, geçim sıkıntısı, cehalet ve eğitim üzerinedir. Bir muhammes Aleykan (?) mahlaslı kişiye yazılmış övgüdür.

Zu`i Divanı`nda 3 tahmis bulunmaktadır ve üçü de Fuzuli'nin gazellerine yazılmıştır. *Zu`i Divanı`nda* 2 müseddes bulunmaktadır. Müseddeslerin birinde şair, gençliğinde geçim sıkıntısı çekmediği, sevgili ile vuslatta olduğu/talihinin ondan yana olduğu günlerini hatırlamaktadır. Bu şiir 5 bentten oluşmaktadır. Bentlerin 5. mısraları 1. bentle kafiyeli olup, 6. mısraları tekrar ettiği için hem müzdevic hem mütekerrir kafiye düzenine sahiptir. Diğer müseddes, iki matla beyitten ve 5 bentten oluşmaktadır. Başta iki matla beyitle başlayan müseddesin bentlerinin 4. mısraı birinci matla beyit ile kafiyelidir/aynı rediflidir. 5. mısraı serbest olan manzumenin 6. mısraları ikinci matla beyti ile kafiyelidir/aynı rediflidir. Bu şiir, mersiye türünde yazılmış olup Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesinden bahsetmektedir.

Zu`i, Divanı`nda “Tərci`-i Bənd Dər-Midhat-i `Âli-câh Böyük Hân Nəbirə-i Muştafa Hân-ı Şirvân `Əleyhü`r-Rəhimə” başlığı ile terciibent bulunmaktadır. 9 bentten oluşan manzume başta musammat gibi kafiyelenen, yani aa, aa şeklinde kafiye düzenine sahip olan iki beyit ile yy, yy şeklinden kafiye düzenine sahip olan/tekrarlanan iki vasıta/bendiye beyitlerinden oluşmaktadır. Şiir bb, bb/yy, yy; cc, cc/yy, yy; dd, dd/yy, yy şeklinde devam etmektedir. Şair vasıta beyitleri birinci ve ikinci bentten sonra tekrar yazmış, diğer bentlerde yazmak yerine “vələhu eyzən” tabirini kullanmıştır.

Divan`ın Farsça kısmında da bir “dost” redifli terciibent yer almaktadır. 7 bentten oluşan şiirin her bendi 6 beyitten oluşmaktadır. Her bendin sonunda ilk bentteki beyitler sırasıyla tekrar etmektedir. Yani ikinci bendin 6. beyti birinci bendin ikinci beytinden, üçüncü bendin 6. beyti birinci bendin üçüncü beytinden oluşmaktadır.

³ Quba şehrinin ismi eski metinlerde Qübbə olarak geçmektedir.

Divan`ın Türkçe kısmında 6 kıta-ı kebre ve bir kıta bulunmaktadır. Şair, iki kıta-ı kebre dışında mahlasını kullanmıştır. Hatta bir kıta-ı kebrede hem ilk beyitte hem de son beyitte olmak üzere iki defa kullanmıştır. En kısa kıta-ı kebre 3, en uzununu ise 20 beyitten oluşmaktadır. Bir kıta-ı kebreinin ilk 7 beyti Farsça yazılmıştır. *Divan`ın* Farsça kısmında 6 kıta-i kebre bulunmaktadır.

Divan`da 9 rubai yer almaktadır. Bunlardan yedisi ahreb kalıbı ile yazılmıştır ve bu rubailerin bütün dizeleri aynı ölçüdedir. Bazı rubailer derkenar olarak yazılmıştır. Rubailerden biri *fe`ûlün / fe`ûlün / fe`ûlün / fe`ûl*, diğeri ise *fe`ilâtün / fe`ilâtün / fe`ilâtün / fe`ilün* kalıbı ile yazılmış olup, konu itibarıyla iyi ve doğru eş seçmek, felsefi konular, kaza ve kader, mezhep ayrılığı, mollaların yergisi hususundadır.

Divan`ın Farsça kısmında derkenar olarak yazılan iki matla bulunmaktadır. Bu matlalarda sevgili ve onun cefasından bahsedilmektedir.

Divan`da yer alan nazım şekillerinden yola çıkarak Zu`î'nin bir gazel şairi olduğu söylenebilir. Şairin gazelleri genel anlamda klasik geleneği devam ettirmektedir. Kaside ve mesnevileri ise - sosyal ve kültürel zeminin de etkisiyle - yenilikçi, ilim yanlısı, aydınlanma uğruna mücadele eden, sorgulayan, realist üslupta yazılmıştır. Şair Batı zihniyeti ve Doğu duygusallığının sentezini yansıtan manzumeler yazmıştır. O bazen sakinin elinden içtiği şarapla aşk sarhoşu iken, bazen de yurdunun, memleket insanının bilgisizliğiyle/cehaletiyle dertlidir.

***Divan`da* Ahenkle İlgili Unsurlar**

Molla Mahmud Zu`î Divanı`nda 22 vezin kullanılmıştır. Söz konusu vezinlerden en çok kullanılanı *mef`ûlü/fâ`ilâtü/mefâ`ilü/fâ`ilün* kalıbı olup %17.7 oran ile 57 kez kullanılmıştır.

Divan`da üç gazelde ve mersiye olarak yazılan müseddeste ikili vezin kullanmıştır. Örneğin, adı geçen müseddes iki matla/musarra beyit ile başlamıştır. Birinci matla/musarra beyit *fe`ilâtün/fe`ilâtün/fe`ilâtün/fe`ilün* kalıbında, ikinci matla beyit ise *mefâ`ilün/fe`ilâtün/mefâ`ilün/fe`ilün* kalıbında yazılmıştır. Müseddesin tüm bentlerinin ilk 5 mısraı birinci matla ile kafiyeli iken müzdevic olan altıncı mısraları ikinci matla ile kafiyelidir.

Divan`da med hece, zihaf, hece düşmesi, ses türemesi gibi özellikler görülmekle beraber şair vezin konusunda genellikle başarılıdır. Aşağıdaki beyitler sırasıyla birer med hece, zihaf, vezin gereği hece düşmesi, vezin gereği ses türemesi örnekleridir:

Bu söz su`âl olunsə cəvâbun nədür sölə
Təqşîr kâr-gərdən olur yâ ki kârdan

Qoyub Şəmâhı kimi rəşk-i bəğ-ı firdövsi
Muğândə güssə muğîlânınə dūçâr oldım

Gözüm yaşın görübən tş`nə-daşın atsa n`olə
Köñül sarâyını bu tərhlə `imârət edər

Hər kəsün mə`rifəti olsə təmâm âdəmdür
Olmasa âdəmə oğşar heyivândan kəmdür

Zu`î Divanı`ndaki redifler, sözcüklerden, sözcük ve eklerden, bazense sadece eklerden oluşmaktadır. 18 şiirde redif bulunmamaktadır. Son harfleri ى, ۛ ve ۞ olan kelimelerle daha çok redif yapılmıştır. Rediflerde genellikle Türkçe kelime ve ekler kullanılmıştır.

Divan`daki Yerel Söyleyiş Özellikleri

Molla Mahmud Zu`i 19. yüzyılda yaşamıştır. Azerbaycan edebi dilinin o dönemdeki özellikleri ile günümüzdeki özellikleri arasında çok fark görülmemekle beraber şairin yaşadığı bölgeden kaynaklı olarak *Divan`da* bazı dil kullanımları söz konusudur. Bu farklılıklar Şirvan diyalekt özellikleri ile beraber manzum dilin getirmiş olduğu özelliklerden de kaynaklıdır. Şiraliyev, Azerbaycan diyalekt ve ağızlarının tasnifinin tarihi-coğrafi prensiplere göre düzenlendiğini belirtmiştir (2008, s. 19). O, bu prensibe dayanarak Azerbaycan dilinin diyalekt ve ağızlarını dört grupta incelemiştir:

- Doğu Grubu: Guba, Bakü, Şamahı, Muğan ve Lenkeran
- Batı Grubu: Gazah, Karabağ, Gence
- Kuzey Grubu: Şeki, Zagatala, Gah
- Güney Grubu: Nahçıvan, Ordubad, Tebriz (Şiraliyev, 2008, s. 19)

Bu tasnife göre Şirvan bölgesi Doğu Grubu`na dahildir. Bu grubun *Divan`da* tespit edilen belli başlı özellikleri şöyledir:

I. Düz ünlülerden (a, e, ə, ı, i) sonra yuvarlak ünlüler (o, ö, u, ü) ve tersine, yuvarlak ünlülerden sonra düz ünlüler kullanılır. Örneğin, “əlinün, bacun, aton/atun, nənön/nənün, atouz/atuz, nənöz/nənüz, alun/aluz, gəlsün, aldu, alduğ, gəldüğ, başdamamısz, gəlmisüz, gəlsön, alsoz, gəlsöz, tüki, gözi, özimi, çölçi, üzzi, dördümcü, üçimci, yordi, gördü” vb. *Zu`i Divanı`nda* bu konuyla ilgili örnekleri aşağıda gösteriyoruz:

Üz görədür hər söz olsə həlq ara kizb ü riyâ
Doğrı söz şidq-i diyânət ‘əhd [ü] peymân qalmayub

Dürüst bahşon əgər bilməz öz adın yazmaq
Bu qism âdəm-i mollâdı nə dəlâlet ilə

II. Doğu Grubu`nda nazal n (ñ) sesi kullanılmaz. *Divan`da* nadiren nazal n (ñ) kullanımına rastlanmaktadır. *Zu`i*, göñül kelimesinde nazal n`yi her zaman kullanırken diğer kelime ve eklerde bazen kullanmış bazense kullanmamıştır. *Divan`daki* bu konuyla ilgili örnekleri aşağıda gösteriyoruz:

Nə müddətdür köñül kim tərki mülk-i Şirvân qılmış
Diyâr-ı Qübbədə yüz dərd [ü] möhnətlə məkân qılmış

Ze-bəs yoğ tälîb-i fəzl ü kəmâl u şe`r ‘âləmdə
Bu mə`nîdən baña dövrân əliflərdən sinân qılmış

III. Kelime sonlarında yumuşak ünsüzler (b, q, v, ğ, d, j, z, y, g, c, l, m, n, r) kullanılır. Örneğin, “boşqab, Səmed, yarpağ, çöreg/çörəğ” vb. *Zu`i Divanı`nda* bu konuyla ilgili örnekleri aşağıda gösteriyoruz:

Cəm’ oldı həlâ`iq üstümə çoq
Da hər nə ‘ibâdetə yolım yoq

Fikr edirdim ki nə növ’ ilə sər-əncâm qılaq
Tâ ki tapsun bu pozuşğ hâlətim ol işdə nizâm

IV. Kelime ortasında g sesi yaygın kullanılır. Örneğin, “dügi, ignə, dügmə, degirman, igdə, igid, sögüd” vb. *Zu`i Divanı`nda* bu konuyla ilgili örnekleri aşağıda gösteriyoruz:

Rə`is-i şəhr-i səhâvət əmir-i mülk-i ‘əţâ
Ki fəzldə *dögi* həmtâ-yı Hâtəm-i Tâ də

Kişi tapar iki dünyədə ‘izzət-i ‘uzəmə
Həmişə *etdügi* inşâflən mürüvvətdən

V. Doğu Grubu`nda ünlü uyumu bozulur. Örneğin, “ayi, başı, lampiyə, altıncı, aleceg, aleydim, yazəmmədi” vb. *Zu`i Divanı`*nda bu konuyla ilgili örnekləri aşağıda göstəriruz:

Tapsə hər yerdə mənim kimi zəlil-i müzţər
Dodurub öldürəcək zâr [u] zəlil bîmâr

Bu mişâlı söləyüb şâhib-i ‘elm ü ‘ürfân
Sə`di ol kim *onə* hikmətdə yetüşməz Loqmân

VI. Ekler genellikle yuvarlak şəkildə söylenir. Örneğin, “kəlibdü, alıbdü, yatdux, əkdün, əkdüz” vb. *Zu`i Divanı`*nda bu konuyla ilgili örnekləri aşağıda göstəriruz:

Nə həq-i nân u nəmək var nə şü`âr-ı bəzl ü cûd
‘Ərşədə zən-ţəb`lərdür mərəd-i meydân qalmaqub

Nə hörmətim olsə hörmətündür
Nə dövlətim olsə dövlətündür

VII. Şimdiki zaman eki Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi kullanılır. Örneğin, “yazadu (yazır), gedədü (gedir)” vb. *Zu`i Divanı`*nda bu özelliğe çok rastlanmamıştır:

Cəfâ peykânlarılə *ğərqedür* cismim fəğân etmin
Müşəhşəsdür bu Zû`i kim fəğân gərç-âbdan gəlməz

VIII. Gelecek zaman ekinin olumsuzunun I. şahıs eki -man, -mən, II. şahıs eki -mar, -mər şəklinde kullanılır. Örneğin, “almanam, gəlmənəm, almanığ, gəlməniq, qaçmarsan, demərsən, almarsuz, gəlmərsüz” vb. *Zu`i Divanı`*nda bu konuyla ilgili örnekləri aşağıda göstəriruz:

Hər kəlməsində dərc idi çün kəlmə-i Məsîh
Oğşatmanam o çeşmə-i heyvânə ey Gərib
Əgər baña verələr hûr u rövze-i rizvân
Behişte *getmənəm* ey yâr-ı mehrbân sənsiz

IX. “-ubən, -übən, -ubəni, -übəni, -ibannarı, ibənnəri, -ubannarı, -übənnəri” gibi ulaç ekleri kullanılır. *Zu`i Divanı`*nda bu konuyla ilgili örnekləri aşağıda göstəriruz:

Yohdı bir kimsədə hâl-i dil-i dîvânəmizə
Bir ‘əlâc *eyləyübən* kârimə versün əncâm

Köñül verdim vəfâlı *sanubən* bir yârə bî-hûdə
Cəfâ eylən o bəd-hû bî-vəfâ hûn-hvârə bî-hûdə

Bu bölgənin kendine özgü diyalektik kelimələrindən bazıları şöyledir: “tuğ (bayrak), xır (bostan), həri (evet), əbə (bebek), əbəçi (anne), uruğ-çoğa-com (nesil), toğay (orman), küdri (kurak sıcak arazi), meşməşi (kayısı), şətəl (yün çorap), göyçi (cimri),

işığı (pencere)" vb. *Divan`da* "Allah" anlamına gelen "Tarı", "neden" anlamına gelen "nişə" kelimeleri sık sık kullanılmıştır ki bu kelimeler Şirvan bölgesine özgü kelimelerdir. Azerbaycan Türkçesine özgü "tapmaq (bulmak), qəpik (madeni para), görün (acaba), hanı (nerede)" vb. gibi kelimeler de kullanılmıştır. Ayrıca "artık" (fazla, çok) kelimesi -raq eki ile kullanılmıştır (daha fazla, daha çok anlamında) ki günümüzde bu kullanıma pek rastlanmamaktadır. *Zu`i Divanı`nda* geçen ilgili örnekleri aşağıda gösteriyoruz:

İnşafə gəlüb qoymə gəl ey məh səni *Tarı*
Hicründə bu möhnət-keşi qayqulər içində

Əvvəl məni *nişə* istədüz siz
Gəlün bu məqâmə sölədüz siz

Tapmazdı hîç Nûh o tûfândan nicât
Nûh için olmasaydı əgər nâhudâ 'Əli

Bir beytə bir *qəpik* verələr mən də tâ çəküm
Rûyintən ü Təhəmtəni meydânə ey Gərîb

Sən indi təht-i rəvân üzrə ondan *artuqraq*
Vağonda seyr eləyürsən həzâr həşmət ilə

Şiraliyev, Doğu Grubu için 15 özellik belirtmiştir ki bunların 10'u *Divan`da* görülmektedir. Müellifin belirtmiş olduğu özellikler içinde bulunmayan lakin *Divan`da* tespit edilen dil özellikleri aşağıdaki gibidir:

I. İkinci tekil şahıs iyelik eki olan -n, -in ekleri -üv şeklinde yazılmıştır:

Həlqün nə növ' qüdrəti tə'rifün eyləsün
Həlîq deyübdü *mədhüvə* çün هل اتى 'Əli

Salınub 'işrət ilə mən də du'âlar eləyüb
'*Ömrüvə* dövlətüvə tâ nə qədər cânım var

II. Emir kipinin edebi dilde kullanılmayan -gilən eki ile kullanımı görülmektedir:

Bârî Hudâ 'ömri ilə dövlətin
Arturgilən gün-bə-gündən şövkətin

Bu qədri cürm ilə zâhid behiştə göz tikmə
Utangilən bârî ey bî-həyâ günâhundan

III. Ulaç eki olan -cAk eki *Divan`da* -cAgIn şeklinde kullanılmıştır:

Özi behiştə gedib var özi kimi hələfi
Eşitcəgin bunu h'uş-hâl-i rüzgâr oldım

Dil ü cân *görcəgin* ol zülf-i siyâhın yüzdə
Bir birinə budı ol rəh-zən-i imân dedilər

IV. "Söyləmək" kelimesini "söləmək" şeklinde kullanmıştır:

Zâhid deyən behişt ki 'uqbədə *sölənür*
Hər bir zəməndə 'âşiq için dər-kənâr olur

Ġəm etmə Zû`î cəhân yâ həyâldur yâ h̄vâb
O şey` ki h̄vâb u həyâl oldu *söle* nə gəmdür

V. "Tutmaq" kelimesi "dutmaq" şeklinde yazılmıştır:

Dünyâdə 'elm ü mə'rifət-i fəzl tərک olub
Dövrân *dutubdı* mərdüm-i nâ-dânə ey Ġərîb
Əlüvi *dutdı* bir kərəm kânı
Şâhib-i 'izz-i e'tibâr oldun

VI. Bazı kelimelerin yazımında ikilik görülmektedir. Örneğin, "gonca" kelimesi bazen "qönçə" (ç ile), bazense "gönçə" (ğ ile) şeklinde yazılmıştır:

Şâ'ir nə növ' [ilə] desün hüsni-*qönçəni*
Yoğ bir nəfər [ki] tâ oğuyub qanə ey Ġərîb
Ġönçəsi dövrində kim zülf-i pərişân titrəşür
Eylə kim cādû görüb möhr-i Süleymân titrəşür

Günümüzde "sıqmaz, çıxmaq, ağa" şeklinde kullanılan kelimeler *Divan`da* "sıqmaz, çıqmaq, aqa" şeklinde kullanılmıştır:

Nədən olmuş belə âyâ bu mədâr-ı gərdün
'Ədl ü inşâf-ı ulûhiyyətə *sıqmaz* bu şifət
Biri birinün ətin qurd kimi didir hər gün
Haçan bular *çıqacaqdur* bu növ' bid'ətdən
Həm həsəb həm nəsəbdə bî-həmtâ
İsmi tək həm özi böyük *aqa*

Günümüzde "vaxt (خ)" olarak kullanılan kelime metinde orijinal haline uygun olarak "vaqt (ق)" şeklinde kullanılmıştır. Çoğul -lAr eki -her zaman olmasa da- aşağıdaki beyitte konuşma dilinde kullanıldığı şekliyle -dEr şeklinde kullanılmıştır:

Bi'llâh qədim *vəqtdərə* var idi mə'rifət
Bilməm n`olubdı mərdüm-i Şîrvânə ey Ġərîb

VII. Birinci tekil şahıs eki üç şekilde; bazen "mən/mənə", bazen "mañ/maña", bazense "baña" şeklinde kullanılmıştır:

Hâk əhli ilə olmaqə h̄'oşdur *baña* cəhîm
Getməm bularlə rövze-i rizvânə ey Ġərîb
Gər cənnətə də imdiki âdəm gedəcəksə
Bi'llâh elə olsə *mənə* cənnət nə içündür
Maña Məcnûn desələr lâ`iq olur 'eşqündə
Nə rəvâdur saña təşbîh eləyim Leylânı

Zu`i, şiirlerinde kelime tekrarlarına, deyimlere başvurarak samimi bir anlatımı yakalamıştır. Örneğin, aşağıdaki beytin ilk mısraında sadece "tuz ve ekme hakki" deyimine yer vermekle kalmamış, "ne...ne" bağlacını da kullanmıştır:

Nə həq-i nân u nəmək var nə şü'âr-ı bəzl ü cûd
'Ərşədə zən-təb'lərdür mərd-i meydân qalmayub

Maña əğyâr oldı hərf-i əğyâr ilə yâr âhır
Görün əğyârə muncə yâr olan bir gül-'izârım var

Zû`iyâ hər gün 'əzâb içrə əsîrəm neyləyüm
Görməmək yârı 'əzâb u geyr ilə görmək 'əzâb

Günümüz Azərbaycan konuşma dilinde de sık sık rastladığımız "başından tütün (tüstü) çıxmaq (çok sinirlenmek anlamında), başından elmək (başından etmək), qulaq asmaq (dinlemek), ağılnı başına yığmaq (aklını başına devşirmek), biri birinin ətini qurt kimi didmək (birbirini kurt gibi yemek, kavga etmək)" vb. deyimlerle karşılaşılmaktadır:

Məndə vardır əgər 'əşiq oluban mey içmək
Səndə var bir qulağ as gör neçə 'ədət zâhid

Nə deyüm bu sözi mən çıqdı tütün başımdan
Ki tütün almaqınə olmayə âdəmdə təvân

Yorulmuş yabını sattım başımdan eylədim ammâ
Qalubdur üç taqar arpam dəhi bir dam samanım var

Biri birinün ətin qurd kimi didir hər gün
Haçan bular çıqacaqdur bu növ' bid'ətdən

Fikr qıl 'əqlivi yıq başuña ey bî-çârə
Sən özün günəhinə bah ki yazılub dîvârə

Şair, konuşma dilinden de yararlanmışdır; "daşa dönən xalq (taş olan halk), pəndimi eşit (nasihatımı dinle), da" gibi. "Da", cümle başlarında kullanılan konuşma diline mahsus bir nida olup, "artık" anlamına gelmektedir:

Sözüm bu dâşə dönən həlqə etməyür təşir
Nədim nə çârə deyüm bu sözi nə şürət ilə

Zû`inün pəndin eşit eyləmə çox bədəyə meyl
Tâ ki el söləməsün bî-h'od-ı dîvânə səni

Cəm' oldı həlâ`iq üstümə çoq
Da hər nə 'ibâdətə yolım yoq

Sonuç

Bu məkalede, 19 yüzyılda yaşamış klasik Azərbaycan şairi Zu`i'nin Divanı'nı şekil ve muhteva yönünden tanıtmaya, divandaki klasik nazım şekillerinde şairin yapmış olduğu yenilikler üzerinde durmaya çalıştık. Zui Divanı'nın müellifle müstensih nüshalarının iç içe olduğu yegâne nüshasının AMİA M. Fuzuli Adına Elyazmaları Enstitüsü'nde muhafaza edildiğini tespit ettik.

Divanda gazeller sayı bakımından diğər nazım şekillerinden fazla olup klasik gazel geleneğinin devamı niteliğindedir. Aşıkane gazellerin yanı sıra divanda, bu

yüzyıldaki divan şiirinin ortak özelliklerinden olan karma tarzda, dini-tasavvufi, didaktik, sosyal siyasi, hatta maişet konusunda yazılmış gazeller de yer almaktadır.

Zui'nin kasideleri kısa olup, genellikle çağdaşı olan han ve beylere sunulmuş onlardan yardım talebinde bulunmuştur. Yardım talebinde bulunmadığı kasidelerinin konusu ise genellikle felsefi ve didaktik içerikli olup burada; halkı eğitimi görmeğe, Arapça ve Farsça ile beraber Rusça ve Fransızca öğrenmeye, İslam dinine sonradan mollalar tarafından eklenen bidatlerden uzak durmaya çağırarak, dünya malının geçiciliğinden bahsedip dünyadan göçerken iyi nam bırakmanın önemini vurgulayan, dünyadaki teknolojik ve bilimsel gelişmeleri alkışlayan ve bu gelişmeleri ülkesinde de görmek için can atan bir aydın profili çizmektedir.

Şairin mesnevileri şeklen bu türü yansıtsa da muhteva ve bölümler yönünden birer kaside örnekleridir. Hem kaside hem de mesnevilerini daha çok Emirhan Şirvani için yazmıştır. Emirhan Şirvani için yazdığı bir mesnevinin içinde Emirhan redifli tegazzül bölümü yer alırken, bir mesnevisinin sonuna da Emirhan'a dua niteliğinde yazdığı kıta yer almaktadır. Mesneviler kısa olup genellikle sakiname ile başlamaktadır.

Farklılık arz eden en önemli değişiklikler muhammes ve müseddeslerinde gözlemlenmiştir. Üç muhammes musarra beyitle başlamış, bentlerin son mısrası baştaki matla beyitle aynı kafiyede kafiyelenmiştir. Bir muhammes ise 2 beyitlik kıta ile başlamıştır. Diğer 9 bendin son mısraı kıtanın kafiye ve redifi ile yazılmış müzdevic muhammestir.

Divan'daki müseddeslerden biri iki matla beyitten ve 5 bentten oluşmaktadır ki bu pek rastlanmayan bir durumdur. Başta iki matla beyitle başlayan bu müseddesin bentlerinin 4. mısraı birinci matla beyit ile kafiyelidir/ aynı rediflidir. 5. mısraı serbest olan manzumenin 6. mısraları ikinci matla beyti ile kafiyelidir/ aynı rediflidir.

9 bentten oluşan terciibent başta musammat gibi kafiyelenen, yani aa, aa şeklinde kafiye düzenine sahip olan iki beyit ile yy, yy şeklindeki kafiye düzenine sahip olan/tekrarlanan iki vasıta/bendiyye beyitlerinden oluşmaktadır. Şiir bb, bb/yy, yy; cc, cc/yy, yy; dd, dd/yy, yy şeklinde devam etmektedir. Bu nazım şeklinde iki vasıta beytin olması ve her bentteki beyit sayısının vasıta beyitlerle beraber 4 beyitten oluşması pek rastlanmayan durumdur.

Şairin *Divan*'ında yer alan 9 rubaiden biri - alışık olduğumuz - ahreb ve ahrem kalıbı dışında fe'ülün / fe'ülün / fe'ülün / fe'ül, diğeri ise fe'ilâtün / fe'ilâtün / fe'ilâtün / fe'ilün kalıbı ile yazılmıştır.

Divan'da daha çok mef'ülü/fâ'ilâtü/mefâ'ilü/fâ'ilün kalıbı kullanılmıştır. Üç gazelde ve bir müseddeste ise ikili vezin kullanılmıştır.

Zui Divanı'nda Azerbaycan'ın Doğu Gubu diyalekt özellikleri görülmektedir. Yerel dil özellikleri, deyim ve atasözlerinin, günlük konuşma dilinin, kelime tekrarlarının şiirde yer alması şairin üslubunu yansıması bakımından önemlidir. 19. yüzyılda eski kültürle yeni kültür arasında kaynaşmaya çalışan divan şairleri şüphesiz eskiyi koruyup yaşatmaya çalışırken yeni kültür ve türlerin, mazmun ve muhtevanın etkisinden de kurtulamamış, şiirlerinde bunun sentezine varmaya çalışmışlardır. 19. yüzyıl Azerbaycan şiirinin en önemli temsilcisi, divan ve tezkire sahibi, Beytü's-Safa isimli edebi meclisin başkanı olan Seyyid Azim Şirvani'nin yakın dostlarından ve meclis üyelerinden olan Molla Mahmud Zui, bu yüzyılın birinci derecede olmasa bile önemli şairlerindedir. Zui'nin *Divanı*'nın ve diğer eserlerinin incelenerek bilim dünyasına

tanıtılmasıyla klasik Azerbaycan edebiyatının önemli bir şairi daha bilim dünyasına tanınmış olacaktır.

Kaynaklar

- Aliyeva, T. (2019). Molla Mahmud Zu`i Divanı (İnceleme-Metin-Bağlamli Dizin-İşlevsel Sözlük). Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Askerli, Z. (2005). *XIX Asır Azerbaycan Şiiri Antolojisi*. Bakü: Şark-Garp.
- Bayram, Ö. (t.y.). *Tezkiretü'ş-Şu'ara. Giriş ve Metin* [Elektronik Sürüm]. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. I. Cilt.
- Ceferzade, A., Geniyev, S. ve İsmayılova M. (1999). *Şirvanın 350 Şairi*. Bakü: Ünsiyet. Üç Kitapta - I kitap.
- Ceferzade, A. (15.12.1977a). Medeni İrsimizden. Beytü`s-Safa Edebi meclisinde Keçirilmiş Bir Yarış Hakkında. *Yeni Şirvan Gazetesi*. s.4.
- Ceferzade, A. (15.12.1977b). Medeni İrsimizden. Beytü`s-Safa Edebi meclisinde Keçirilmiş Bir Yarış Hakkında. *Yeni Şirvan Gazetesi*. s.4.
- Ceferzade, A. (30.01.1975). Medeni İrsimizden. Mirza Mahmud Zui. *Yeni Şirvan Gazetesi*. s.4.
- Geniyev, S. (2010). *Beytü`s-Safa Edebi Meclisi*. Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı.
- Garayev, N. (1979) *Molla Mahmud Zöv`i ve Onun Divanı*. AMİA M. Fuzuli Adına Elyazmalar Enstitülü, E/ Arxiv № 116 (178)).
- Garayev, N. (1987). *Poetik Meclisler*. Bakü: Yazıcı.
- Garayev, N. (2012). *XIX. Asır Azerbaycan Edebi Meclisleri*. Musalı, V. (Yay. Haz.). Bakü: Elm ve Tahsil.
- Gasımezade, F. (1974). *XIX. Asır Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*. (2. bs.) Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Gayıbov, H. E. (2013). *Azerbaycan`da Meşhur Olan Şuaranın Eşarına Mecmuadır*. Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı. C. IV.
- Kurnaz, C. ve Çeltik, H. (2011). *Divan Şiiri Şekil Bilgisi* (2. bs.). Ankara: H Yayınları.
- Köçerli, F. B. (2005). *Azerbaycan Edebiyatı*. Gazenferkızı, R. (Yay. Haz.). Bakü: Avrasya Press. C. 1.
- Köçerli, F. B. (2005). *Azerbaycan Edebiyatı*. Gazenferkızı, R. (Yay. Haz.). Bakü: Avrasya Press. C. 2.
- Memmedov, K. (2003). *Mirza Mahmud Zöv`i'nin Hayatı ve Divanı'ndan Seçmeler*. Lisans Bitirme Çalışması, Qafqaz Üniversitesi, Bakü.
- Şiraliyev, M (2008). *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*. Bakü: Şark-Garb Yayınları.
- Şirvani. S. A. (1883) *Tezkiretü'ş-Şu'ara*. AMİA M. Fuzuli Adına Elyazmalar Enstitülü, Arxiv 5 G3/29 I. ve II. Ciltler.
- Şirvani. S. A. (2005). *Seçilmiş Eserleri*. Rüstemov, S. (Yay. Haz.). Bakü: Avrasya Press. C. II.
- Zu`i M. M. (1913). *Düzd ve Gazi*. Efendizade, M. M. (Yay. Haz.). Tiflis: Şark Matbaası.
- Zu`i M. M. (1913). *Nasihât-ı Lokman*. Efendizade, M. M. (Yay. Haz.). Tiflis: Şark Matbaası.
- Zu`i M. M. *Divan*. AMİA M. Fuzuli Adına Elyazmalar Enstitülü, Arşiv № B-742/2915.
- Zu`i, M. M. (1993). *Nasihât-ı Lokman*. Teymur, M. ve Aslani, A. (Yay. Haz.). Bakü: Maarif.

